

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Факультет № 6

Кафедра соціології та психології

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Соціальна психологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема 2. Етапи становлення та розвитку соціальної психології як науки. Сучасні напрямки розвитку соціальної психології.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 7 від 30.08.2023 р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол № 7 від 25.08.2023 р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол № 7 від 29.08.2023 р.

Розглянуто на засіданні кафедри
соціології та психології
Протокол № 8 від 15.08.2023 р.

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат біологічних наук, доцент
Шахова О.Г.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри психології та педагогіки Харківської державної академії культури, кандидат психологічних наук, доцент Віденєєв І.О.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

Частина 1. (2 год.)

1. Історія та основні етапи розвитку соціальної психології.

Частина 2. (2 год.)

2. Сучасні напрямки розвитку соціальної психології.
  - 2.1. Психоаналітичний напрямок.
  - 2.2. Біхевіористський та необіхевіористський напрямки.
  - 2.3. Когнітивістський напрямок в соціальній психології.
  - 2.4. Інтераціоналізм або рольовий напрямок.
  - 2.5. Гуманістичний напрямок.
  - 2.6. Соціально-екологічна теорія У. Бронфенбреннера
  - 2.7. Етапи розвитку та сучасний стан вітчизняної соціальної психології.

Рекомендована література:

Основна

1. Основи соціальної психології : підручник для закладів вищої освіти / П. П. Горностай, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін. ; за ред. М. М. Слюсаревського. – Київ : Талком, 2018. – 580 с.
2. Соціальна психологія : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / Н. Ю. Воляннюк, Г. В. Ложкін, О. В. Винославська, І. О. Блохіна, М. О. Кононець, О. В. Москаленко, О. І. Боковець, Б. В. Андрійцев ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с
3. Шахова О. Г. Соціальна психологія особистості Харків: «Контраст», 2019. 116 с.

Допоміжна:

4. Бандурка А.М., Землянская Е.В. Психология руководителя: монография Х. : Золотая миля, 2013. 720 с.
5. Скорюк В.Д. Соціальна психологія в схемах і коментарях: учб. -практ. пос. Київ : Сварог, 2017. 207 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

6. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
7. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
8. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>

Текст лекції.

1. Історія та етапи розвитку соціальної психології.

Різні автори сходяться на думці, що в розвитку соціальної психології можна виділити 3 основних етапи.

Першим етапом зазвичай вважають період побудови соціально-психологічних теорій, таких як «психологія народів» Г. Лебона (1841-1921), «психологія натовпів» С. Сигеле (1868-1913) і Г. Тарда (1843-1904), теорія

«інстинктів соціальної поведінки Вільяма Мак-Дугалла (1871-1938), а також публікацію праць В. Вундта (1832-1920). У той час соціальна психологія розвивалася переважно в руслі європейської традиції соціальної та психологічної думки, і «географія» її відображає цю особливість.

Французькі дослідники Густав Лебон і Габріель Тард жили за часів Паризької комуни (1871), тому обрана ними тема не випадкова. Ці вчені вперше виділили особливий предмет дослідження - велику людську групу, а також створили основи понятійного апарату соціальної психології. Разом з тим сьогодні роботи цих вчених строго науковими в звичному сенсі слова назвати важко. У цих роботах немає так званого наукового методу, відсутні будь-які вимірювання. Вони носять описовий характер і засновані на здоровому глузді і спостережливості авторів.

Центральна проблема в дослідженнях Г. Лебона - співвідношення особистості і натовпу. Він вважав, що всім досягненням народи зобов'язані діяльності вождів - представників соціальної еліти. Вожді мас створюють ту чи іншу ситуацію, формує ідеї у натовпу за допомогою переконання, красномовства, повторення. Натовп керується не розумом, а емоціями. У натовпі індивід перетворюється в схильну до впливу крайніх емоційних поривів і примітивних потягів істоту. Лебон вважав, що психіка детермінована біологічно; в основі біологічних (і психічних) відмінностей груп людей лежить нерівноцінність рас (національностей), отже, їх духовні можливості неоднакові. Історія для Лебона - це зміна культурного домінування рас; рушійна сила революцій - натовп, рухома загальним емоційним настроєм, здатна і на руйнування, і на героїзм.

Тард вважав суспільство продуктом взаємодії індивідуальних свідомостей, що здійснювалось за допомогою спілкування людей. Вирішальна роль в еволюції суспільства належить творчості, завдяки якій одні люди створюють нові елементи культури, а інші сприймають винахід шляхом наслідування. Основну увагу в своїх дослідженнях Тард приділяв процесу виникнення і поширення громадської думки, а також спілкуванню між людьми. Він виділяв два типи великих соціальних груп - натовп і публіку. Публіка, на відміну від натовпу, дозволяє своїм представникам зберігати індивідуальні відмінності, не зважаючи на несхожість ідей, переконань і думок. Тард ввів в практику соціально-психологічних досліджень статистичні методи та методи аналізу історичних документів, поклавши початок науковим методам вивчення в соціальній психології.

В. Вундт, німецький філософ, лінгвіст, психофізіолог, відомий в історії психології як творець першої в світі експериментально-психологічної лабораторії та сучасного наукового методу в психології. Виокремлюючи «сенсорну мозаїку» свідомості відчуття, прості почуття, елементарні думки, що підлягають, на його думку, вивченню за допомогою вимірювання, він розумів, що вищі психічні функції слід вивчати зовсім інакше. До їх вивчення слід підходити культурно-історично, аналізуючи ритуали, міфи, легенди, релігію, лінгвістичні конструкції і т. ін. «Психологія народів» Вундта справила величезний вплив на розвиток європейської, в тому числі і

вітчизняної, соціальної психології.

Теорія «інстинктів соціальної поведінки», що згодом отримала широке поширення в американській соціальній психології, була створена англійцем В. Мак-Дугаллом, який пояснював поведінку людей з позиції генетично закладених цільових інстинктів і прагнув довести, що представники нордичної раси мають перевагу над представниками інших рас.

Початок другого (експериментального) етапу розвитку соціальної психології прийнято відносити до 1908 року, коли були видані та отримали визнання два перших систематичних керівництва з соціальної психології - В. Мак-Дугалл «Вступ в соціальну психологію» і Е. Росс «Соціальна психологія». Мак-Дугалл виконав роботу в європейській традиції, а Росс виступив в якості представника американської лінії в соціальній психології. Цей етап можна назвати етапом тріумфу лабораторного експериментування.

Початком лабораторних експериментів вважають експерименти **Нормана Тріплетта**, які було виконано ще наприкінці XIX ст. Суть експериментів полягала в тім, щоб виявити вплив ситуації змагання на зміну швидкості велосипедиста у порівнянні з результатами, отриманими у гонці наодинці. Досліджуваними були діти. Двадцять дітей із сорока досліджуваних показали у змаганні більш високі результати, десять – трішечки поліпшили їх, у десяти спостерігалось навіть погіршення у зв'язку з перезбудженням.

В цих експериментах вияснялось питання про те, чи діє індивід наодинці краще, ніж у присутності інших, або, навпаки, чи стимулює факт присутності інших ефективність діяльності кожного. Результати цих досліджень було інтерпретовано як виникнення ефекту зростаючої сенсорної стимуляції, коли на продуктивність діяльності індивіда впливає сама присутність інших людей, що працюють над тією ж самою задачею поряд.

Цей ефект отримав в соціальній психології назву **ефекту соціальної фасилітації** (від англ. facilitate — полегшувати), сутність якого полягає в тім, що *присутність інших спонукає людей краще виконувати прості або добре знайомі задачі, полегшує дії людини, сприяє їм*. Цей феномен полегшення було відкрито Тріплеттом, йому також належить і поняття, яким він визначив зафіксоване їм явище – “соціальна фасилітація”. В ряді експериментів було також виявлено протилежний ефект – певне стримання, гальмування дії індивіда під впливом присутності інших. Цей ефект отримав назву ефекту **соціальної інгібіції** (від лат. inhibeo– стримування, придушення).

Соціальна фасилітація й інгібіція традиційно вивчались у двох широких категоріях соціальних ситуацій: присутність публіки і сумісна дія. Перший тип досліджень – це дослідження того, як присутність пасивної публіки впливає на індивідуальну дію. Вивчення сумісної дії було зосереджено на тому, як присутність ще кого-небудь, хто виконує ту ж саму задачу, впливає на рішення цієї задачі.

Це були перші експериментальні роботи, де об'єктом дослідження була

мала група. Акцент робився на факті простої присутності інших, а сама група тлумачилась перш за все як факт “присутності”, вивчалась не взаємодія (інтеракція) людей в групі, а факт їх одночасної дії поряд (коакція). Результати дослідження таких “коактних” груп показали, що у присутності інших людей може відбуватись як фасилітація, так і інгібіція. В соціальній психології більше розповсюдження отримало вивчення саме соціальної фасилітації.

Дослідження феномену фасилітації проводилось також німецьким психологом **В. Меде**. Ним було встановлено, що *виникнення ефекту фасилітації залежить від характеру завдань, які виконує людина. Присутність інших позитивно впливає на кількісні характеристики й негативно на якісні. Крім того, в присутності інших підвищується результативність простих різновидів діяльності й знижується – складних.* Вивчаючи інгібіцію, В. Меде отримав, наприклад, такі результати. Під впливом групи поріг чутливості до електричного струму знижувався в кількох осіб від 21 до 57 %.

Подальший розвиток соціальна психологія отримала після Першої світової війни (1914-1918), коли в роботах Ф. Олпорта і В. Меде була сформульована програма перетворення цієї науки в експериментальну дисципліну. У той період соціальна психологія, як і інші області суспільствознавства, виявилася втягнутою в рішення ряду соціальних проблем. У зв'язку з бурхливим розвитком економіки в Європі та США перед цією областю досліджень ставиться вирішення низки специфічних завдань, пов'язаних з необхідністю підвищення продуктивності праці робітників, розвитком засобів масової комунікації, посиленням значення пропаганди і агітації, а також з розробкою в найширшому плані способів і методів управління. Соціальна психологія претендувала на свій власний підхід у вирішенні проблем в кожній з цих сфер.

Третій етап розвитку соціальної психології на Заході збігається з періодом, що наступив після Другої світової війни (1939-1945) і триває до теперішнього часу. Для цього періоду характерна спроба соціальної психології дати відповідь на нагальні питання виробництва, що інтенсивно розвивається: пошук психологічних засобів оптимізації управління та праці в професійних групах, психологічні проблеми добору і навчання персоналу, формування команд, стимулювання праці тощо.

Соціальна психологія традиційно поділялася на «школи». Існувало кілька різних принципів виділення наукових шкіл, наприклад за відношенням наукової школи до певної теорії або угрупованню навколо імені одного певного вченого, який виступав в ролі керівника школи і її головного теоретика. Різні вчені пропонують різне число таких принципів, але два з них присутні практично у всіх - природа людини і переважна проблематика. Використовуючи ці принципи як ті, що розрізняють теоретичні напрями в соціальній психології, таких напрямків можна виділити 5 - біхевіоризм, когнітивізм, психоаналіз, інтеракціонізм та

гуманістичний напрямок.

Висновки

1. Особливістю теорій, які отримали назву “психологія народів і мас” була загальна їх проблематика: масовидні явища, великі соціальні групи людей, масові рухи, механізми масового впливу. Ці теорії виникли в результаті потреб суспільства у дослідженні масових явищ психіки, що супроводжували бурхливість соціальних відносин того часу. Найбільш відомими роботами з цієї проблематики є роботи французьких дослідників Г. Лебона і Г. Тарда.

2. Г. Лебоном була розроблена концепція натовпу, в якій він трактує масову поведінку як аномальну, а головними ознаками маси визначає знеособленість, втрату інтелекту та особистої відповідальності, домінування почуттів. Він виокремлює такі чинники, що зумовлюють масову поведінку: душа раси, вплив вожаків, наслідування і взаємне зараження. Ключовим поняттям, яким Г. Лебон визначає психологічний механізм взаємодії мас, є “психічна інфекція”. В концепції Лебона маса протиставляється вождю, еліті, лідеру, які здатні навести порядок у масі, повести її за собою.

3. Г. Тард в основу своєї концепції поклав розробку механізму наслідування, яким він пояснював людські взаємовідносини. На його думку, задача науки полягає у вивченні законів наслідування, завдяки яким суспільство, з одного боку, підтримує своє існування у якості цілісності, з другого – розвивається завдяки виникненню і розповсюдженню в різних галузях життя винаходів.

4. Концепція “психології мас” розроблялась також З. Фройдом, зокрема у його дослідженнях міжособистісних та міжгрупових відносин, в яких він велику роль відводить навіюванню, наслідуванню, підпорядкуванню лідерові (вождю), неусвідомленим колективним уявленням. За основу інтерпретації брались психологічні механізми такої групи як сім'я. Особливо це стосується аналізу взаємин лідера і маси. Соціальна група розглядається З. Фройдом як сукупність індивідів, які замінюють свій ідеал “Я” масовим ідеалом, що втілюється у вожді. Згідно зі схемою З. Фройда, відносини з лідером будуються за аналогією дитини з батьками.

5. Теорія “психології народів” з'явилась на основі ідеї Гегеля про об'єктивний, народний дух, про надіндивідуальну цілісність душі, яка становить народ, націю. Найбільш яскравим психологічним втіленням цієї ідеї в кінці XIX ст. була “психологія народів” В. Вундта, який стверджував, що дух конкретного індивіда – це лише частина народної душі, психологія якої виражена у мові, міфах і звичаях. Останні він вважав трьома галузями, які складають предмет вивчення психології народів. В. Вундт був засновником культурно-історичної психології, до якої він відніс вивчення різних стадій розвитку людських психічних процесів, що вивчаються в об'єктивних продуктах культури. Тим самим він підкреслив, що соціальна психологія повинна бути також історичною дисципліною, щоб залишатись дійсно соціальною.

6. До “психології народів і мас” примикає теорія “інстинктів соціальної поведінки” Мак-Даугалла, зокрема в тій її частині, в якій йдеться про способи впливу на неорганізовану масову поведінку. Згідно з точкою зору МакДаугалла, колективність і масовість можуть бути прийнятними і корисними за умов цілеспрямованого впливу на них.

7. Початком лабораторного експериментування в соціальній психології прийнято вважати експерименти Н. Тріпплетта з соціальної фасилітації. Ефект соціальної фасилітації полягає в тім, що присутність інших спонукає людей краще виконувати прості або добре знайомі задачі. Це були перші експериментальні роботи, де об’єктом дослідження була мала група. Акцент робився на факті простої присутності інших, а сама група тлумачилась перш за все як факт “присутності”, вивчалась не взаємодія людей, а факт їх одночасної дії поряд.

Дослідження феномену фасилітації проводилось також німецьким психологом В. Меде. Ним було встановлено, що виникнення ефекту фасилітації залежить від характеру завдань, які виконує людина. Проведення ранніх експериментів з дослідження фасилітації пов’язано з ім’ям американського соціального психолога Ф. Олпорта, який визначав соціальну психологію як науку, що вивчає поведінку індивіда в тих галузях, де ця поведінка стимулює інших людей.

Експериментальний період соціальної психології збагатив її не тільки емпіричним матеріалом, але й новими методиками дослідження. Зокрема велике значення мало створення вимірювальних шкал (Терстоуна, Лайкерта тощо).

Питання для обговорення та закріплення матеріалу

1. Назвіть загальні особливості теорій, які отримали назву “психології народів і мас”.
2. Опишіть соціальні умови, в яких виникла “психологія народів і мас”.
3. В чому полягає сутність теорії натовпу Г. Лебона?
4. Назвіть головні ознаки маси, які визначено Г. Лебоном.
5. Які чинники суспільного руху виокремлює Г. Лебон?
6. Визначте сутність концепції наслідування Г. Тарда.
7. Які положення “психології мас” розробляв З. Фрейд у своїй концепції?
8. Розкрийте сутність концепції “інстинктів соціальної поведінки” Мак-Даугалла. Що її зближує з теоріями “психології народів і мас”?
9. Які експерименти прийнято вважати початком експериментального етапу у розвитку соціальної психології?
10. В чому сутність феномену соціальної фасилітації?
11. В чому полягало головне наукове досягнення експериментів Ф. Олпорта?
12. В чому особливість дослідження фасилітації В. Меде?
13. Яке значення мала поява вимірювальних шкал в проведенні соціально-психологічних експериментів?

Частина 2.

2. Сучасні напрямки розвитку соціальної психології.

Визначити головні теоретичні орієнтації зарубіжної соціальної психології надзвичайно важко через відсутність критеріїв їх чіткої диференціації. С точки зору взаємодії індивіда та суспільства, можна виокремити: конфліктну модель психоаналізу, людина як пасивний об'єкт навчання в моделі біхевіоризма, модель суспільства як театру, а людини – як актора, що грає роль за написаним для нього сценарієм в теоріях Дж. Г. Міда, Р. Мертон та ін. Загальне уявлення про співвідношення цих моделей дає таблиця Макдевіда і Херері.

Спираючись на логіку єдності двох зустрічних тенденцій – розвиток суспільства і розвиток соціально-психологічних досліджень – можна визначити в строкатому розмаїтті соціально-психологічних теорій домінування таких основних напрямків, як біхевіоризм, когнітивізм, психоаналіз, інтеракціонізм та гуманістичний напрям.

2.1. Психоаналітичний напрям.

Психоаналітичний напрям в соціальній психології. Психоаналітичний напрям в соціальній психології передбачає специфічне трактування механізмів регуляції поведінки людей в залежності від їх належності до різних спільнот. Відповідно до психоаналітичної теорії, структура особистості людини складається з наступних компонентів: «Воно», «Я» і «Над-Я».

«Воно» є джерелом психічної енергії та прагне до безпосереднього задоволення первинних потреб. «Над-Я» – це засвоєні особистістю протягом життя соціальні або особистісні норми, «над-я» задає етичні рамки поведінки. «Я» – ядро особистості, знаходиться посередині між гедоністичними вимогами «Воно» і моралістичними заборонами «Над-Я». Значення компонента «Я» складається для особистості в тому, що він прагне до усунення вічного конфлікту, породженого інстинктом продовження роду і заборонами які накладаються на реалізацію цього інстинкту суспільством. Динамічна взаємодія цих трьох елементів виражається в несвідомій мотивації, яка, в свою чергу проявляється в поведінці. «Я» виробляє засоби захисту психіки від руйнівної дії конфлікту; це особливі форми несвідомої активності, способи психологічного захисту.

У сучасних зарубіжних прикладних дослідженнях, виконаних в рамках соціальної психології, широко використовується уявлення про механізми захисту: в психології реклами, в психології торгівлі, в юридичній психології і т. ін. Зупинимося докладніше на одному з наведених вище механізмів захисту – ідентифікації.

Фрейд розглядав сім'ю як групу, що чинить вирішальний вплив на індивіда. Сімейні відносини він розумів як прототип відносин в будь-якій соціальній групі. Сутність первинної групи, за Фрейдом, полягає в системі емоційних зв'язків між людьми, які приймають одну і ту ж особу – лідера – за свій ідеал і ідентифікують себе з ним. Отже, вони ідентифікують себе і один з одним. Таким чином, встановлюється два роду зв'язків – між членами

групи і між кожним членом групи і лідером. У разі порушення зв'язків з лідером група розпадається. Лідер не має емоційних прихильностей до будь-кого, крім себе самого. Саме ця якість нарцисизму і робить його лідером.

При ідентифікації з лідером не передбачаються обов'язково позитивні почуття по відношенню до нього. Фрейд розглядав ідентифікацію з лідером скоріше як механізм захисту від ворожих почуттів до нього і як непрямий спосіб самому «стати» лідером.

До психоаналітичної школи в соціальній психології можна віднести теорію інтерперсональної поведінки, створену В. Шутцем. На його думку, поряд з біологічними потребами у людини існують соціальні потреби - *включення, контролю та любові*. Якщо біологічні потреби регулюють зв'язок людини з фізичним оточенням, то соціальні - зв'язок особистості з її людським оточенням. Дитина, позбавлена в дитинстві адекватних форм задоволення таких потреб, знаходить способи адаптивної поведінки, які повністю визначають поведінку дорослої людини по відношенню до інших.

Так, перша з соціальних потреб - *потреба включення* - може формувати стереотипи недостатньої соціальної, гіперсоціальної або соціальної поведінки. Перший тип формується досвідом недостатньої інтеграції в сім'ї, другий - надлишкової, третій - адекватної інтеграції. Індивід першого типу сприймає себе людиною, яка не заслуговує на увагу інших людей, другого - заслуговує над уваги, третього - є безпроблемним в міжособистісних стосунках.

Друга соціальна потреба - *потреба в контролі* - породжує тип поведінки, що варіює від наддисциплінованості до відсутності дисципліни взагалі.

Третя соціальна потреба - *потреба в любові* - заснована на бажанні подобатися і бути коханим. Неадекватні відносини батьків з дитиною виливаються або в уникнення тісних емоційних стосунків, або в наполегливі невпинні спроби їх будувати. Адекватний тип може будувати і тісні емоційні, і дистантні відносини.

Шутц вважав, що кожна група проходить у своєму розвитку етапи, що відповідають трьом типам соціальних потреб: *включення, контролю та любові*. Формування групи починається з вирішення питання про те, залишитися в даній групі або вийти з неї. Далі настає фаза розподілу відповідальності і влади. У третій фазі вирішується проблема емоційної інтеграції. У разі розпаду групи рух йде в зворотному порядку.

Свого часу багато дослідників з найближчого оточення Фрейда висловлювали незадоволеність тим, що в його вченні надмірно підкреслювалися біологічні підстави особистості. Деякі з них зробили розробку власних концепцій і придбали своїх послідовників.

Так, Альфред Адлер вважав, що головним рушійним мотивом людини є не перетворення лібідо, а в більшій мірі - *боротьба за владу*. Головна мета в житті, згідно з його переконаннями, полягає в тому, щоб подолати почуття неповноцінності, прищеплене нам в дитинстві. Люди вибирають ті чи інші професії, одружуються, купують будинки і машини насамперед для того,

щоб удосконалити власне «Я» і таким чином відчувати себе менш неповноцінними, ніж інші.

Еріх Фромм вважав, що рушійною силою людини є прагнення подолати тривогу, що виникає ще в момент її народження - фізичного відторгнення від тіла матері. Ця тривога є наслідком роз'єднаності злитого стану, порушенням первинного комфорту внутрішньоутробного існування дитини. Таку тривогу Фромм називав страхом самотності, який людина може подолати двома шляхами. Перший шлях - прагнення включити в «коло своєї особистості» інших людей автократично (одній особі належить необмежена влада; абсолютизм, деспотія), заперечуючи їх своєрідність та винятковість; другий - включитися самому в якусь спільність (долучитися до ідеї, напрямку) аж до руйнування власної індивідуальності. Обидва шляхи здійснюються в руслі так званого садомазохістичного комплексу, при якому передбачаються два способи руйнування індивідуальності. Обидва вони викликані самотністю і прагненням знайти злитий з іншими людьми стан.

Втеча від свободи, або нездатність витримати власну індивідуальність, унікальність і відповідальність перед світом, є, на думку Фромма, одним з основних мотивів поведінки людини. Тоталітарне суспільство є таким утворенням, в якому і свобода, і індивідуальність повністю знищені, але людина жертвує ними заради уявної безпеки, насправді ж виявляється повна детермінованість, відсутність можливості будь-якого вибору. Разом з тим Фромм був налаштований досить оптимістично. Він вважав, що можлива гармонійна взаємодія суспільства і людини. Таку гармонійність він пов'язував з визволенням внутрішніх здібностей людини до любові, віри і роздумів.

Корен Хорні (1885-1952) - представниця психоаналітичного напрямку - теж заперечувала біологізацію людської особистості. На її думку, дитячі страхи кореняться у взаєминах дітей і батьків і викликають так звану базальну тривогу. Справа в тому, що батьки, прагнучі забезпечити дітям прийнятне, з точки зору сучасного західного суспільства, майбутнє, змушують їх робити те, що абсолютно не відповідає їх внутрішньому світу і психологічній індивідуальності. Відчуваючи тривалий пресинг, діти не відчують себе прийнятими і улюбленими, особливо якщо не виправдовують батьківських сподівань. Базова тривога, викликана такою ситуацією, є невротичною. Однак з неврозом можна впоратися. Більш того, особистість починає розвиватися в міру того, як індивід навчається справлятися зі своїми тривогами. Хорні запропонувала свій метод індивідуальної роботи.

Відзначимо, що психоаналітичний напрямок в соціальній психології ґрунтується на передумові про «глибинні» детермінанти поведінки людини, що включають в себе значний елемент несвідомого. Основними методами психоаналізу є метод аналізу вільних асоціацій; аналіз снів і тлумачення сновидінь; аналіз помилкових і ненавмисних (випадкових) дій людини.

Висновки

Психоаналітичним напрямком зроблено значний внесок в розвиток

соціально-психологічних знань. Увага до безсвідомих процесів дозволяє психоаналізу досліджувати ключові області людської поведінки, яких інші психологічні школи ледве торкаються. Крім того, ця теорія надає багато можливостей для розуміння міжособистісних стосунків, особливо в дитинстві і в рамках нуклеарної сім'ї.

Концепції психоаналізу мають дуже багато застосувань у повсякденному житті. Одне з найбільш значних – психоаналітична терапія, використовує досить добре апробовані методи: метод вільних асоціацій, інтерпретація опору і аналіз переносу. Всі вони націлені на вивчення безсвідомого, що забезпечує можливість більш глибокого розуміння пацієнтом своєї особистості.

Сильна сторона психоаналізу полягає також в багатстві можливостей холістичного підходу: готовності розглядати цілісного індивідуума, включаючи як свідому, так і безсвідому психічну активність, особливо емоції.

Питання для обговорення та закріплення матеріалу

1. Дайте характеристику теорії психосексуального розвитку З. Фрейда.
2. Опишіть природу і функції “ід”, “его” і “суперего” – трьох основних особистісних структур. Яким чином взаємодія між цими структурами створює внутрішній конфлікт у людини?
3. Чи погоджуєтесь Ви з Фрейдом в тім, що статевий потяг і агресія – це два основних мотиви, які лежать в основі людської поведінки?
4. Як Ви думаєте, чи залишається сьогодні психоаналіз впливовим напрямком в гуманітарних науках?
5. Розкрийте зміст соціально-психологічної теорії Шутца.
6. Назвіть прізвища відомих неофрейдистів та їх теорії.
7. Які соціальні типи характеру виділяє Е. Фромм? На чому будується його типологія соціальних типів?
8. В чому полягає різниця між особистим і колективним безсвідомим в теорії Юнга? Чи поділяєте Ви позицію Юнга стосовно існування колективного безсвідомого?
9. Чим теорія розвитку Еріксона відрізняється від теорії Фрейда?
10. Перелічіть конфлікти розвитку, які, згідно теорії Еріксона, стають критичними в певних точках життєвого циклу.
11. Чи згодні Ви з Еріксоном в тім, що головною кризою в підлітковому віці є его-ідентичність – рольове зміщення?
12. Чи згодні Ви з Еріксоном, що досягнення его-ідентичності – це боротьба протягом всього життя? Якщо так, то з якими проблемами ідентичності може стикатись людина в ранній зрілості і в старості?
13. Опишіть концепцію архетипів Юнга. Який архетип він пов'язував з дослідженням самореалізації у зрілості?
14. Чи згодні Ви з Фроммом, що більшість людей сьогодні насолоджується значною свободою і автономією, проте розплачуються за це самотністю, відсутністю почуття безпеки і відчуженням?
15. Розкрийте сутність соціокультурної теорії особистості К. Хорні.

16. Порівняйте і вкажіть відмінності у поглядах Еріксона, Фромма і Хорні з питання впливу подій раннього дитинства на формування структури особистості дорослого.

3. Біхевіористський та необіхевіористський напрямки.

Нагадаємо, що біхевіоризм (поведінкова психологія) - напрямок, який виник на початку XX ст. і заперечував свідомість як предмет наукового дослідження в психології. Психіка зводилася до різних форм поведінки, що є результатом відповіді організму на вплив зовнішнього середовища. Основними науковими поняттями біхевіоризму стали «стимул» (подразник із зовнішнього середовища), «реакція» (відповідь організму на подразнення) та «зв'язок» (асоціація) між стимулом і реакцією.

У 1930-і рр. в психологічній школі біхевіоризму сталося свого роду розмежування. В силу неможливості біхевіористів відповісти на ряд принципових питань, що викликаються самою їх схемою, виділилася лінія розвитку «пом'якшеного» біхевіоризму, або необіхевіоризму, пов'язаного в першу чергу з іменами Е. Толмена (1886-1959), К. Халла (1884-1952) і характеризуються ускладненням традиційної біхевіористської схеми SR за рахунок введення проміжних змінних.

Таке розмежування мало місце і в галузі соціальної психології. Радикально-біхевіористська лінія найбільш чітко представлена підходом Б. Скіннера (1904-1990) і його послідовників.

Необіхевіористська лінія розвитку в соціальній психології поширена в даний час більш широко і пов'язана з такими авторами, як Н. Міллер, Доллард, А. Бандура, Р. Уолтерс та ін.

Основною проблемою біхевіористських досліджень, точкою їх особливої уваги, традиційно є наочіння (learning). За допомогою цього механізму набувається весь репертуар поведінки спостережуваного, за межі якого дослідники зазвичай не виходять. В рамках біхевіоризму запропоновано загальний опис ходу навчання та сформульовано цілий ряд законів, принципів, факторів, які його визначають або на нього впливають. Намагаючись відповісти на питання про те, як відбувається наочіння, автори фіксують увагу на умовах навколишнього середовища - стимулах, «відповідальних» за придбання, модифікацію, ослаблення певних поведінкових зразків. Наочіння представляють як формування асоціації між реакціями і стимулами, які спонукають або підкріплюють його.

Зазвичай проводиться розмежування між двома типами навчання - S і R - відповідно до двох схем експерименту, що навчає. Схема так званого класичного обумовлення запозичена біхевіористами у І. П. Павлова. У його дослідженнях експериментатор впливав на тварин умовним подразником (наприклад, дзвінком) і підкріплював його безумовним (наприклад, подачею їжі). Безумовний стимул використовувався для викликання безумовної реакції в присутності нейтрального стимулу. Після ряду повторень реакція починала асоціюватися з цим нейтральним стимулом, який набував певне значення - був сигналом безумовного стимулу. Продуктом навчання за

такою схемою вважалося так звана респондентна поведінка - поведінка, що відповідає на певний стимул. Подача підкріплення зв'язувалася зі стимулом, звідси і позначення даного навчання як «навчання типу S».

Схема так званого оперантного (або інструментального) обумовлення розроблена Скіннером. Суть навчання за даною схемою полягає в тому, що замість пропозиції стимулу, що викликає певну реакцію, експериментатор, спостерігаючи за твариною, чекає випадкового прояву реакції. Її прояв відразу ж підкріплюється. Продуктом навчання за даною схемою виявляється оперантна поведінка, або оперант. Скіннер підкреслював принципову різницю між респондентною і оперантною видами поведінки. Респондентна поведінка викликана стимулом, що передує їй. Оперантна поведінка - це поведінка, викликана стимулом, наступним за нею. В даному випадку підкріплюється вже не стимул, а реакція тварини, саме вона викликає підкріплючий стимул, звідси і позначення такого навчання, як навчання типу R. Методи, які необіхевіористи проводили з тваринами, були видозмінені і використані в експериментах з людською поведінкою. Це мало величезне значення в подальших прикладних дослідженнях, а схема оперантного обумовлення досі займає провідне місце в біхевіористському напрямку соціальної психології.

Якщо прихильники скіннеровського підходу визначають стимул як фізичну або матеріальну подію, то прихильники необіхевіористського підходу основну увагу приділяють поділу стимулів і реакцій на внутрішні і зовнішні. Схему S-R вони замінюють схемою S-r-s-R, в якій внутрішні s і r виступають як медіатори (посередники).

Одним з найбільш важливих понять в словнику необіхевіористів є поняття *дискримінативного*, або диференціюючого, стимулу. Цей стимул не викликає прямо умовної реакції, а як би сигналізує організм про неї. Лише при наявності в експериментальній ситуації цього стимулу відбувається оперантна реакція.

Іншим важливим терміном в словнику необіхевіоризма є термін *драйв* (drive) - спонукання. Драйв - це не реакція, це не стимул, не психологічний стан, а просто термін для вираження відносин між деякими попередніми операціями експериментатора і силою відповіді організму. Драйв - це якась сила всередині організму (але не потреба), яка, досягаючи оптимуму, активізує поведінку в напрямку підкріплення і, отже, є імпульсом до дії.

Важливими є також категорії *генералізації* (узагальнення) і *дискримінації* (розрізнення). Генералізація - це тенденція реакції, отриманої на один певний стимул, асоціюватися з іншим, новим, але схожим стимулом. Чим більш подібні стимули, тим успішніше генералізація. Генералізацією пояснюється, наприклад, швидкість оволодіння мовою у дитини. У соціально- психологічному контексті для біхевіоризму виникає складне питання про генералізацію двох або більше стимулів, які не мають спільних стимульних властивостей. Наприклад, зовнішні фізичні властивості слів можуть бути різними, але вони характеризуються еквівалентністю значень.

Дискримінація (диференціація) має місце, коли індивід навчається розрізняти подібні стимули і відповідати тільки на один з них внаслідок диференційованого підкріплення. Дискримінація ускладнюється, коли стимули стають занадто схожими.

Наступним важливим поняттям в необіхевіористській традиції є поняття *підкріплення*. Позитивні підкріплення визначаються як стимули, які посилюють реакції; негативні підкріплення - як стимули, які посилюють реакції, будучи усуненими. Таким чином, підкріплення призводить до спостережуваних змін у зовнішніх реакціях.

Форми підкріплень можуть варіюватися від їжі і води до елементів соціальної взаємодії (наприклад, схвалення словом). У теорії соціального навчання відомого необіхевіориста Д. Роттера ключовим поняттям є *очікування* - суб'єктивна ймовірність, з якою, на думку людини, підкріплення буде мати місце як наслідок певної поведінки в конкретній ситуації. Цінність підкріплення буде визначатися ступенем переваги таких підкріплюючих чинників, як визнання, незалежність, комфорт, безпека. Очікування і цінність підкріплення взаємопов'язані в даній системі: важкодоступна мета має велику цінність.

Для розрізнення детермінант очікування успіху (досягнення мети може залежати від власних зусиль людини або від того, як складуться обставини) Роттер пропонує ввести поняття *«локус контролю»*. Індивідуальні відмінності у відчутті себе *«пішаком»* (екстернальна поведінка) або *діажем* (інтернальна поведінка) стабільні, тому діагностичні тести на визначення рівня суб'єктивного контролю (РСК або *«локус контролю»*) широко застосовуються. Інтернал буде оцінювати загрозливу складну ситуацію як *«та, що кидає йому виклик»*, а екстернал - як *«небезпечну»*. Серед наслідків крайності *«екстернального»* сприйняття ситуації можна назвати феномен *«вивченої безпорадності»*, коли людина, відчуваючи, що від неї нічого не залежить, не помічає ніяких шансів проявити себе і допомогти іншим людям, навіть коли такі можливості існують.

Одна зі спроб наближення біхевіоризму до аналізу групових процесів належить Д. Тібо і Г. Келлі і відома як *«теорія діадичної взаємодії»*. Суть підходу полягає в наступному. Будь-яке міжособистісне відношення - це взаємодія. Для аналізу переважно береться взаємодія в діаді. Основна посилка аналізу полягає в твердженні того, що взаємодія в діаді, найбільш ймовірно, триватиме і позитивно оцінюватиметься, якщо її учасники *«щось отримують»* від неї. Цю основну посилку потрібно розуміти в такий спосіб. По-перше, автори пояснюють соціальну взаємодію в термінах *«результатів»* винагород і втрат (витрат) кожного з учасників взаємодії. Результат будь-якої взаємодії розглядається як якийсь крок, резюмує одержувані винагороди і понесені втрати. По-друге, на їхню думку, взаємодія триватиме, повторюватиметься, тільки якщо її учасники підкріплюють, якщо винагороди перевершують витрати. Автори припускають, що взаємодіючі сторони залежать один від одного в досягненні позитивних результатів. В

якості незалежних змінних виступають можливості взаємного контролю, якими володіють члени колективу. Вважається, що контроль опосередковується здатністю впливати на результати іншого (такі, як винагороди, платежі, підкріплення).

В якості залежних змінних виступають норми, ролі, влада. Позитивні платежі в соціальній інтеракції можуть бути матеріальними або психологічними (виграш в статусі, владі і т. ін.).

Основним технічним прийомом, що використовували Тібо і Келлі в аналізі, є *матриця результатів*. Уявлення соціальної взаємодії в формі матриці запозичене соціальною психологією з теорії ігор порівняно молодій області математичного знання. Воно показало свою ефективність як корисний засіб при описі різних типів соціальної взаємозалежності в абстрактній формі, а також як засіб дослідження. Матриця результатів складається таким чином, що в таблицю заноситься весь можливий репертуар поведінки кожного учасника взаємодії.

Прикладом використання матриці є так звана «дилема двох ув'язнених». Вона ілюструється історією про двох підозрюваних, які вчинили спільно кілька злочинів різного ступеня тяжкості. Їх окремо допитує окружний прокурор. Обидва винні, проте у прокурора немає доказів. Тому, якщо жоден з них не зізнається, кожен отримає незначний термін (наприклад, по 2 роки тюремного ув'язнення). Якщо один із злочинців надасть допомогу слідству і зізнається в усьому, в той час як його напарник буде мовчати, першого звільнять від покарання, а напарник отримає повний термін 12 років. Якщо визнаються обидва, то вони отримають невелике скорочення терміну і будуть засуджені до 10 років. Оптимальною для обох злочинців була б стратегія мовчання. При можливій домовленості і впевненості в тому, що вона буде виконана партнером, кожен отримав би всього по 2 роки позбавлення волі. Однак, щоб мінімізувати свій термін, більшість зізнається, хоча обопільне визнання призводить до більш суворого покарання, ніж обопільне невизнання.

Американські психологи пояснюють це *особливостями сприйняття ступеня і ціни ризику, суб'єктивною інтерпретацією ситуації і очікувань* щодо іншого, негативним уявленням про іншу людину (він зізнається першим). При заздалегідь обраної другим підозрюваним стратегії першому вигідніше відокремитися (так як він експлуатує готовність до співпраці другого або захищає себе від експлуатації з його боку). Проте, і в тому-то вся проблема, що не співпрацюючи, обидві сторони отримують набагато менше, ніж якщо б вони довіряли один одному. Ця дилема часто заганяє учасників в психологічну пастку, коли обидва усвідомлюють, що могли б взаємно виграти, але, не довіряючи один одному, «зациклюються» на відмові від співпраці.

Дилема ув'язненого змушує людей пояснювати свою поведінку ситуацією, а поведінку партнерів їх особистісними якостями («Я повинен захиститися від конкуренції, а вони просто жадібні, не заслуговують на довіру»); часто мотиви поведінки змінюються (спочатку бажання отримати

легкі гроші, потім мінімізувати втрати, а потім зберегти обличчя і уникнути покарання).

В контексті проблеми, як поєднати благополуччя індивідів (включаючи їх право переслідувати свої особисті інтереси) і благополуччя суспільства в цілому, соціальні психологи використовують лабораторні ігри, показуючи, яким чином позитивно мислячі люди потрапляють в пастку взаємно деструктивних стратегій поведінки.

Висновки

Біхевіоризм – це напрямок в соціальній психології, в якому стверджується, що єдиним предметом дослідження в науковій психології повинно бути спостереження.

Засновником біхевіоризму вважається Дж. Б. Уотсон, який став лідером цього напрямку в 10-х роках XX ст. Одиницею аналізу поведінки було заявлено конкретний зв'язок стимулу (S) і реакції (R).

Психічні процеси розглядаються Дж. Уотсоном виключно в рамках цієї схеми. Ця його точка зору вважається особливою рисою радикального біхевіоризму, що відрізняє його від необіхевіоризму, який представлено різними школами, зокрема Скіннерівською (з 30-х років). В той час як у класичному біхевіоризмі основну увагу зосереджено безпосередньо на діях, що пов'язує роботи Дж. Уотсона з роботами І.П. Павлова, підхід Скіннера значною мірою зорієнтовано на ті ефекти, які виникають у навколишнім середовищі в результаті дій, що спостерігаються. Біхевіористська орієнтація в соціальній психології розвивалась на шляху все більшого вторгнення в схему “стимул – реакція” різних проміжних змінних. Серед декількох напрямків необіхевіоризму на сьогодні перше місце за своїм впливом займає соціальний біхевіоризм, який представлено зокрема А. Бандурою. Соціальний біхевіоризм розглядає людину не тільки як продукт зовнішніх обставин, але й як активний їх творець. До такого висновку соціальних біхевіористів підвели факти, які свідчили про провідну роль в поведінці людини таких опосередковуючих змінних як оцінка можливих наслідків своїх дій, зокрема і віддалених. Соціальний біхевіоризм займає провідне місце в галузі методів самоконтролю, саморегуляції і самопрограмування.

Біхевіоризм був значною мірою американським напрямком. До 60-х років XX ст. біхевіоризм і необіхевіоризм займали провідне місце серед концепцій американської психології, суттєво вплинувши на форми і методи терапії (біхевіоральна терапія), соціально-психологічні концепції (Дж. Келлі), методи навчання (програмоване навчання), психологію реклами і т.ін.

Питання для обговорення та закріплення матеріалу

1. Чому біхевіористську модель людини називають механістичною?
2. Що таке зумовлювання? Які типи зумовлювання Вам відомі?
3. Дайте оцінку експериментові “маленький Алберт”.
4. Які Вам відомі методики лікування фобій на основі класичного зумовлювання?
5. Що таке десенсібілізація?

6. Чим відрізняється радикальний біхевіоризм від необіхевіоризму? Назвіть напрямки необіхевіоризму та їх представників.

7. Що таке респондентна поведінка і чим вона відрізняється від оперантної?

8. В чому полягає сутність концепції Скіннера?

9. Що таке “ящик Скіннера”?

10. Визначте основні складові “жетонної системи”. Де можна її застосовувати?

11. Що таке вікарне наочіння?

12. В якому напрямку розвинула біхевіоризм соціально-когнітивна теорія А. Бандури?

13. Чим відрізняється соціальний біхевіоризм від радикального?

14. Назвіть основні принципи соціально-когнітивної теорії.

15. Як Ви розумієте принцип А. Бандури “наочіння через спостереження”? Назвіть основні види наочіння через спостереження.

16. Чому соціальний біхевіоризм називають “прикладним гуманізмом”?

17. Розкрийте поняття “самоконтролю” в соціально-когнітивній теорії.

18. Співставте соціально-когнітивну точку зору А. Бандури з поглядами Скіннера на людину.

19. Що таке “модифікація поведінки”?

20. Порівняйте класичне і оперантне зумовлювання. Як Ви розумієте наочіння через моделювання.

4. Когнітивістський напрямок в соціальній психології.

Сутність когнітивістського підходу полягає в спробі пояснити соціальну поведінку за допомогою опису переважно пізнавальних процесів, характерних для людини. У пряму протидію положенням біхевіористів когнітивісти звертаються не до поведінки, а до психічної діяльності, до структур психічного життя. Головний акцент в дослідженнях робиться на процесі пізнання (cognition). Загальна лінія зв'язку між цим процесом і соціальною поведінкою простежується так: враження індивіда про світ своєрідно їм інтерпретується, в результаті чого утворюються різні ідеї, вірування, очікування, установки, які і виступають регуляторами соціальної поведінки. Таким чином, ця поведінка цілком знаходиться в контексті деяких створених систем образів, понять і т. ін.

Першим кроком на шляху до регуляції поведінки є віднесення предмета, що сприймається, до якого-небудь класу явищ, тобто співвіднесення його з певною категорією.

В процесі категоризації передбачається виборче віднесення до тієї чи іншої категорії, для чого потрібно з особливою ретельністю визначати значення предмета, що сприймається. Тому головними проблемами в соціальній психології стають проблеми перцепції, атракції, формування і зміни атитюдів, когнітивний дисонанс і т. ін.

Теорія когнітивного дисонансу була створена в 1957 р американським психологом Л. Фестінгером. Він зауважив, що люди прагнуть до деякої узгодженості знань про світ і самих себе як бажаного внутрішньому стану.

Якщо виникає суперечність між тим, що людина знає, і тим, що вона робить, то вона буде прагнути її якось пояснити і, швидше за все, представить як «непротиріччя» заради того, щоб знову досягти стану внутрішньої когнітивної узгодженості. Далі Фестінгер, позначаючи протиріччя як «дисонанс», а узгодженість як «консонанс», формулює основні положення своєї теорії: між когнітивними елементами може виникати дисонанс; існування дисонансу викликає прагнення зменшити його або перешкодити його росту; прояв цього прагнення включає в себе або зміну поведінки, або зміну знань, або обережне ставлення до нової інформації.

В якості ілюстрації можна навести приклад з курцем: людина курить, але разом з тим знає, що паління шкідливе, у неї виникає дисонанс, вийти з якого можна трьома шляхами: а) змінити поведінку, тобто кинути курити; б) змінити знання, в даному випадку переконати себе в тому, що всі міркування про шкоду куріння як мінімум недостовірні, небезпека перебільшена; в) обережно ставитися до нової інформації про шкоду куріння, тобто просто ігнорувати її.

Висновки

Когнітивний напрямок в соціальній психології виник як антитеза необіхевіоризму. В дослідженні соціальних явищ когнітивісти підкреслюють вплив інтелектуальних процесів на розвиток особистості. З точки зору когнітивних теорій, психіка людини активна, динамічна, має вроджені структури, які обробляють і організують інформацію. З точки зору Піаже, ментальні структури, які називаються схемами, утворюють основу для придбання нових знань. Л.С. Виготський вважає когнітивний розвиток по суті своїй вбудованим в соціальний і культурний контексти, а тому складні знання набуваються шляхом участі в культурно значимій діяльності під керівництвом інших людей.

Когнітивні теорії широко застосовуються в освіті. Вони особливо корисні для педагогів, допомагаючи їм планувати учбові програми у відповідності зі стадіями розвитку дітей. Ці теорії пропонують способи, які дозволяють визначити, коли дитина готова для вивчення певного предмета і які підходи до цього предмета більше відповідають даному віку.

Особливий внесок у розвиток соціальної психології зроблено представниками французької школи на чолі з С. Московічі, які в середині 50-х років ХХ ст. розробили теорію “соціальних уявлень (репрезентацій)”. Необхідність введення в систему соціальної психології “соціальних уявлень” як форми соціального пізнання і феномена соціальної реальності пояснюється недостатністю інших моделей, особливо біхевіористської, для пояснення смислових зв’язків людини зі світом.

Соціальні уявлення з’являються у повсякденному мисленні з метою осмислити, зрозуміти оточуючий людину соціальний світ.

Для людини завжди є можливість зустрічі з чимось “дивним і незнайомим”. Така зустріч таїть в собі небезпеку зруйнувати звичне життя, звичний образ реальності. У людини є потреба якось “приручити” нові враження і тим самим зменшити ризик несподіваності, пристосуватись до

нової інформації.

С. Московічі вважає, що саме за допомогою соціальних уявлень “дивне і незнайоме” стає з часом зрозумілим і знайомим. Наприклад, мало хто з неспеціалістів може сказати, що таке біохімія, ядерна фізика, соціологія або етологія. Проте уривки інформації про ці складні явища різними шляхами проникають у масову свідомість і далі стають “на слуху” у індивідів, які звикають до неї, можуть використовувати у повсякденному спілкуванні. В цьому процесі “звикання” приймає участь також попередній досвід людини, наприклад, якісь відомості, що отримано в школі, від знайомих і т.ін. Загалом, через багато різних джерел уявлення про “дивне і нове” проникає в буденну свідомість, в якій трансформується у “звичне”.

Все це потрібно людині для того, щоб зрозуміти смисл оточуючого світу, щоб полегшити процес комунікації з іншими людьми з приводу інших подій, для того, нарешті, щоб побудувати для себе відносно несуперечливу картину світу.

Соціальні уявлення виконують три основні функції:

- вони є інструментом пізнання світу– в цьому їх роль аналогічна ролі звичайних категорій, які пояснюють події;
- вони є способом опосередкування поведінки– в цій функції вони сприяють спрямуванню комунікації в групі, визначенню цінностей, що регулюють поведінку;
- вони є засобом адаптації до подій, які відбуваються, до тих, що уже існували, тобто сприяють збереженню картини світу, яка склалась.

Найголовнішим доповненням до когнітивістського підходу в соціальній психології С. Московічі вважає так звану “ідентифікаційну матрицю”, що пояснює, як вписується нова інформація в когнітивну структуру кожного індивіда в залежності від того, з якою групою він себе ідентифікує, тобто тут робиться акцент на тому, що вся сукупність знань (“уявлень”, “репрезентацій”) людини про світ дається їй в системі. Саме це робить “соціальні уявлення” історико-культурним, соціальним об’єктом дослідження.

Питання для обговорення та закріплення матеріалу

1. Чим Ви поясните думку, що аналіз когнітивної теорії потрібно розпочинати з її співставлення з принципами біхевіоризму?
2. Дайте характеристику моделі “людини когнітивної”.
3. Що таке “когніція”, “когнітивна структура”?
4. Визначте основні положення структуралістського напрямку в когнітивній психології.
5. Які Ви знаєте основні напрямки в когнітивній соціальній психології?
6. Розкрийте зміст концепції морального розвитку дитини в концепції Ж. Піаже.
7. Чим відрізняється теорія розвитку моральності Л. Колберга від теорії Ж. Піаже?
8. Порівняйте внесок Л.С. Виготського і Ж. Піаже в когнітивні теорії формування особистості.

9. Визначте основні ідеї когнітивної концепції Дж. Брунера.

10. Яке практичне застосування мають соціальні когнітивні теорії в системі освіти?

11. Який образ соціальної психології склався в середині 60-х років у свідомості наукової громадськості?

12. Яку альтернативу американській соціальній психології протиставили французькі соціальні психологи школи С. Московічі?

13. Який вплив на теорію “соціальних уявлень (репрезентацій)” мала соціологічна концепція Е. Дюркгейма? Що саме з концепції Е. Дюркгейма було запозичено С. Московічі в його теорії “соціальних уявлень”?

14. Що є спільного між “колективним свідомим” Е. Дюркгейма і “соціальним уявленням” С. Московічі?

15. Як Ви розумієте те, що “соціальні уявлення” є категорією науки, а також феноменом реальності?

16. Чи є різниця між розумінням “здорового глузду” як явища соціальної психології і “версією здорового глузду” С. Московічі?

17. Які функції виконують “соціальні уявлення (репрезентації)”?

18. На якому матеріалі зробив свої дослідження С. Московічі? Чому він звернув увагу на психоаналіз?

19. Які дві групи факторів виділяє С. Московічі, визначаючи особливості формування наукових знань?

20. Опишіть зовнішні і внутрішні процеси, що характеризують зміни у розвитку наукової теорії (за С. Московічі).

21. Назвіть відомі Вам дослідження соціальних уявлень, що зроблені емпіричними методами?

22. Що таке “ідентифікаційна матриця” С. Московічі?

5. Інтеракціонізм або рольовий напрямок.

Назва інтеракціоністської орієнтації походить від поняття «інтеракція», яке тут означає не будь-яку, а лише «соціальну взаємодію», тобто взаємодію людей в спілкуванні, в групі, в суспільстві. Це поняття є для даної орієнтації ключовим, оскільки воно охоплює її основну проблематику.

Як і в інших орієнтаціях її межі досить розмиті. Найбільш значущим критерієм для виділення даної орієнтації є її загальне теоретичне джерело. Цим джерелом послужили соціально- психологічні концепції Джорджа Міда, а також окремі рольові концепції Лінтона (1936), Мертон (1957) та ін. Дж. Мід був одним з останніх американських теоретиків, який виступав одночасно як філософ прагматистського напрямку, соціолог і соціальний психолог.

В соціальну психологію інтеракціонізм прийшов з соціології, а не з психології, як і багато інших концепцій. Під інтерацією тут розуміється *соціальна взаємодія, тобто взаємодія людей в спілкуванні, в групі, в суспільстві.*

Рольові теорії в соціальній психології. Сучасні рольові теорії спираються на концепцію Дж. Міда, пов'язану з поняттям «роль», введеним

ним в соціальну психологію. Це поняття було взяте зі сфери театру або повсякденного життя, де воно використовувалося як метафора для позначення ряду феноменів соціальної поведінки, наприклад прояви подібної поведінки різними людьми в подібних ситуаціях. Мід застосував цей термін, коли розвивав ідею Кулі про «дзеркальне Я», суть якої полягала в тому, що основою формування уявлення індивіда про самого себе і формування його особистості є уявлення про нього оточуючих, людей, які з ним взаємодіють, в яких він, як в дзеркалі, бачить своє відображення (Андрєєва Г. М. та ін).

При дослідженні соціальної ролі можна виділити соціологічний і соціально-психологічний аспекти, які тісно пов'язані між собою. Соціологічний підхід соціальної ролі, як правило, має відношення до її надособистісної, змістовної і нормативної сторін, тобто до вигляду і змісту діяльності, до передбачуваного виконання певної соціальної функції, а також до норм поведінки, що прийняті суспільством для виконання цієї соціальної функції. Соціально-психологічний аспект соціальної ролі пов'язаний, перш за все, з дослідженням суб'єктивних чинників соціальної ролі, тобто з розкриттям певних соціально-психологічних механізмів і закономірностей сприйняття та виконання соціальних ролей.

Виділяють наступні аспекти ролі:

роль як існуюча в суспільстві система очікувань щодо поведінки індивіда, який займає певне положення, в його взаємодії з іншими індивідами;

роль як система специфічних очікувань по відношенню до себе індивіда, що займає певне положення, тобто те, як він уявляє модель своєї поведінки у взаємодії з іншими індивідами;

роль як відкрита, така, що спостерігається поведінка індивіда, який займає певне положення.

В першому випадку мова йде про уявлення інших людей про те, як повинен себе поводити індивід, який займає певне положення, в другому - про його власне уявлення, як він повинен себе поводити в тій чи іншій ситуації, в третьому - що спостерігається в поведінці індивіда, який займає певне положення, у взаємодії з іншими людьми.

Виділяють ролі активні і латентні. Цей поділ обумовлено тим, що індивід як член суспільства бере участь в різних відносинах і одночасно є носієм багатьох ролей, але в кожен даний момент він може активно грати лише одну роль. Саме вона буде активною, а інші латентними; кожна з них може стати активною при зміні виду діяльності індивіда та конкретних обставин.

Особлива увага в області дослідження рольових теорій приділено аналізу факторів, що визначають сприйняття і виконання індивідом тієї чи іншої ролі. При цьому зазвичай розглядаються наступні групи факторів:

- знання ролі - уявлення про права та обов'язки, пов'язані з нею;
- вміння «грати» дану роль;

- формування внутрішньої структури виконуваної ролі, яка визначає її значення для індивіда.

Від цих факторів залежать і особливості протікання рольового конфлікту. Під поняттям рольової конфлікт зазвичай розуміють ситуацію, в якій індивід, що має певний статус, стикається з несумісними очікуваннями, тобто виявляється не в змозі виконати всі пред'явлені роллю вимоги. Існує різна ступінь гостроти та глибини рольових конфліктів. По-перше, ступінь відмінності між ролями за запропонованими ними вимогами: чим більше схожих вимог пред'являють дві ролі, тим слабкіше буде виражений рольовий конфлікт, який вони могли б викликати. По-друге, ступінь строгості запропонованих ролями вимог: чим суворіше визначені вимоги ролей і чим жорсткіше потрібно їх дотримання, тим важче їх виконавцю не виконувати ці вимоги і тим більше ймовірно, що ці ролі можуть викликати серйозний рольовий конфлікт.

У рольових теоріях прийнято виділяти конфлікти двох типів - міжрольовий та внутрішньорольовий.

До міжрольового відносяться конфлікти, викликані тим, що індивіду одночасно доводиться виконувати дуже багато різних ролей і тому він не в змозі відповідати всім вимогам цих ролей, або тому, що для цього у нього немає достатньо часу та фізичних можливостей, або тому, що різні ролі пред'являють йому несумісні вимоги. Дослідження внутрішньорольового конфлікту також займають значне місце в соціально-психологічних дослідженнях. Як правило, виявляються суперечливі вимоги, що пред'являються до носіїв даної ролі різними соціальними групами.

6. Гуманістичний напрямок в соціальній психології

Гуманістична психологія сформувалась в середині ХХ ст. як реакція проти зовнішнього детермінізму теорії научіння і внутрішнього детермінізму, який пропонується психоаналізом. Тому інколи гуманістичну психологію називають третьою силою в дослідженні особистості, а теоретичні напрямки персонології часто класифікують в термінах трьох основних категорій. Перша – психоаналіз – представляє людину як істоту з інстинктами та інтрапсихічними конфліктами. Другий напрямок в психології особистості, біхевіоризм, трактує людей як результат впливу зовнішнього середовища. Гуманістична психологія – це третій напрямок в персонології, який протистоїть першим двом. Психологи гуманістичного напрямку відкидають детермінізм поглядів, інстинктів або середовищного програмування. Вони вважають, що люди самі вибирають, як їм жити.

Найбільш відомими представниками гуманістичної психології вважаються американські психологи **А. Маслоу та К. Роджерс**. Ці психологи вище за все ставлять людський потенціал.

Гуманістична психологія заявляє, що людина позитивна за своєю природою і здатна до самоудосконалення. З точки зору гуманістичної психології, сама сутність людини постійно рухає її у напрямку

особистісного росту, творчості і самодостатності, якщо тільки сильні обставини оточення не перешкоджають цьому. Прибічники гуманістичної психології стверджують, що люди є у вищій мірі свідомими і розумними, а безсвідоме в людині має таке ж саме значення, як і свідоме.

Термін “гуманістична психологія” введено в науку групою дослідників, які на початку 1960-х рр. під керівництвом Маслоу об’єдналися з метою створити теорію, яка б стала теоретичною альтернативою психоаналізу і біхевіоризму. Гуманістична психологія не є строго організованою теоретичною системою – її краще розглядати як рух. Хоча погляди прибічників цього руху складають досить широкий спектр, вони все-таки поділяють певні фундаментальні концепції на природу людини. Практично всі ці концепції мають глибокі коріння в екзистенціальній філософії.

Екзистенціалізм – це напрямок в філософії XX ст., в центрі уваги якого – прагнення людини знайти смисл свого існування і жити вільно і відповідально у відповідності з етичними принципами.

Найбільш важливою концепцією, яку гуманістичні психологи взяли з екзистенціалізму – це концепція становлення. Людина ніколи не буває статичною, вона завжди знаходиться в процесі становлення. Отже, як вільна істота людина відповідальна за реалізацію якомога більшої кількості можливостей, вона живе справжнім життям, якщо тільки виконує цю умову.

Оптимізм психологів гуманістичного напрямку помітно відрізняє його від більшості інших теоретичних підходів до вивчення особистості. Отже, гуманістичні персонологи розглядають людей як активних творців власного життя, які мають свободу вибирати і розвивати стиль життя.

Концепція А. Маслоу

Свою теорію особистості А. Маслоу запропонував в 1954 році.

Особливе значення в ній надається вродженій потребі до самоактуалізації (повному розвитку свого потенціалу), яка властива кожній людині. Одним з найбільш фундаментальних тез, які лежать в основі гуманістичної позиції Маслоу, є теза про те, що кожному людину потрібно вивчати як єдине, унікальне, організоване ціле, а не як набір диференційних частин, і те, що відбувається в якійсь частині, впливає на весь організм.

Прибічники гуманістичної психології визнають глибокі відмінності між поведінкою людини і тварин, а тому вивчення тварин (як у біхевіористів) нічого не дає для розуміння людини.

Найбільш значною концепцією гуманістичної психології є визнання пріоритету творчої сторони в людині. Маслоу першим звернув увагу на те, що творчість є найбільш універсальною характеристикою людей. Маслоу розглядав творчість як рису, яка потенційно притаманна всім людям від народження.

Маслоу стверджував, що жоден з психологічних підходів, які застосовувались для вивчення поведінки, не надавав потрібного значення функціонуванню здорової людини. Зокрема він рішуче критикував Фрейда за те, що він, зосередившись на вивченні хвороб патології і поганої адаптації, ігнорує силу і добродішність людини. Щоб виправити цей недолік,

Маслоу сконцентрував увагу на психічно здоровій людині. Гуманістична психологія виходить з того, що самоудосконалення є основною темою життя людини – темою, яку неможливо виявити, вивчаючи лише людей з психічними відхиленнями.

Маслоу описав людину як “бажаючу істоту”, яка рідко досягає стану завершеного задоволення. Якщо одна потреба задоволена, то інша спливає на поверхню і контролює увагу та зусилля людини. Коли людина задовольняє і її, ще одна голосно вимагає задоволення. Життя людини характеризується тим, що люди майже завжди чогось хочуть.

Маслоу припустив, що всі потреби людини вроджені і що вони організовані в ієрархічну систему пріоритету або домінування.

Ці потреби наступні (в порядку їх черговості):

фізіологічні потреби; потреби безпеки захисту; потреби належності і любові; потреби самоповаги; потреби самоактуалізації, або потреби особистісного удосконалення.

В основі схеми потреб лежить припущення, що домінуючі потреби, які розташовані знизу, повинні бути більш-менш задоволені до того, як людина може усвідомити наявність і бути мотивованою потребами, які розташовані зверху.

Маслоу розрізняв дві великі категорії мотивів людини: дефіцитарні мотиви і мотиви росту. Дефіцитарні мотиви націлено на зниження напруги, а мотивація росту (метамотивація) націлена на підвищення напруги через пошуки нових переживань. Маслоу виділив декілька метапотреб (істина, краса, справедливість), за допомогою яких описав самоактуалізованих людей, і висунув теорію, що ці потреби біологічно закладено в людях, також, як і дефіцитарні потреби. Якщо метапотреб не задоволені, це викликає метапатології. Апатія, цинізм і відчуження – ось деякі з великої кількості симптомів, які вказують на метапатології у людей, що потерпіли невдачу у задоволенні своїх метапотреб.

Найбільше уваги Маслоу приділив проблемі самоактуалізації особистості. Він зробив припущення, що більшість людей, якщо не всі, потребують внутрішнього удосконалення і шукають його. На основі власних досліджень він зробив висновок, що прагнення до реалізації наших потенціалів є природним і необхідним. І все-таки лише деякі (за оцінкою Маслоу, менше 1% населення), як правило, обдаровані люди досягають самоактуалізації. Таке відбувається тому, що багато людей просто не здогадуються про існування свого потенціалу і не розуміють користі від самоудосконалення.

Маслоу стверджував, що діти, які виховувались в безпечній, дружній атмосфері, більш схильні до того, щоб мати здорове уявлення про процес росту. Отже, в здорових умовах (коли задоволенню основних потреб ніщо не загрожує) зростання приносить задоволення, і людина прагне стати настільки хорошою, наскільки дозволяють її здібності.

Маслоу, як і інші гуманістичні психологи, висловлював оптимістичну точку зору на природу людини. Він не тільки підкреслював вроджений

потенціал позитивного і конструктивного росту, але й був впевненим в реалізації цього потенціалу в задовільних умовах оточення. Якщо люди хочуть самоактуалізуватися, вони повинні подолати обмеження суспільства і свої дефіцитарні потреби і визначити свою відповідальність за те, щоб стати тим, чим вони здатні стати.

Маслоу відмічає також негативний вплив на реалізацію самоактуалізації потреб безпеки. Процес росту потребує постійної готовності ризикувати, помилятися, відмовлятися від старих звичок. Це потребує мужності. Отже, все, що збільшує страх і тривогу людини, збільшує також і тенденцію повернення до пошуків безпеки і захисту.

Отже, людям потрібно відповідне суспільство, в якому можливо було б розкрити свій людський потенціал найбільш повно. З цієї точки зору жодне суспільство в людській історії не надавало оптимальної можливості для самоактуалізації всіх його членів.

Гуманістична психологія виявилася дієвою в декількох відношеннях. Вона здійснила суттєвий вплив на консультування дорослих і на зародження програм самодопомоги. Вона також сприяла розповсюдженню методів виховання дітей, які ґрунтувались на повазі до унікальності кожної дитини, і педагогічних методів, спрямованих на гуманізацію внутрішньошкільних міжособистісних відносин.

Висновки

Гуманістична психологія відкидає детермінізм психоаналітичної школи і теорій научіння. З точки зору гуманістичних теорій, люди діють відповідно зі своїм поглядом, виявляючи активність і творчість у досягненні цілей. А. Маслоу ввів поняття самоактуалізації, тобто розвитку внутрішніх потреб, завдяки якому люди прагнуть до більш глибокого розуміння себе і світу. На відміну від Маслоу, Роджерс зосередився на терапевтичному удосконаленні особистості через клієнтоцентровану терапію.

Гуманістична психологія здійснила суттєвий вплив на консультування дорослих і на появу програм самодопомоги. Вона також сприяла розповсюдженню методів виховання дітей, ґрунтованих на повазі до унікальності кожної дитини, і педагогічних методів, спрямованих на гуманізацію внутрішньошкільних міжособистісних відносин.

Питання для обговорення та закріплення матеріалу

1. Дайте характеристику гуманістичній теорії особистості.
2. Поясніть сутність ієрархії потреб за Маслоу.
3. Одним з ключових принципів гуманістичної психології є недоречність досліджень на тваринах для розуміння людини. Чи згодні Ви з цією ідеєю? Чому?
4. У поясненні Маслоу потреб самоповаги виділяються дві групи: самоповага і повага з боку інших людей. Подумайте, яку з цих двох груп потреб Ви вважаєте найбільше важливою для збереження свого психічного здоров'я? Поясніть.
5. Чим відрізняється точка зору Маслоу на природу людини від точки зору Фрейда? Підтвердіть свою відповідь ілюстрацією їх позиції за

основними положеннями.

6. Обговоріть різницю між дефіцитарним способом життя і метаспособом життя.

7. Основні етапи розвитку і сучасний стан вітчизняної соціальної психології.

У нас, так само, як і на Заході, соціально-психологічні проблеми виникали в найрізноманітніших сферах суспільного життя. Це стало підґрунтям для опису і дослідження таких явищ як психічні стани людей при спільній діяльності, поведінка людей в натовпі, прийняття індивідами та групами різних соціальних норм і т. ін. Ще задовго до Жовтневої революції 1917 року в російській фізіології та психології існувала матеріалістична традиція. Величезний вплив на формування соціальної психології здійснили праці І. М. Сеченова (1829-1905), який запропонував принципово новий підхід до вивчення психіки, в тому числі свідомості, що стало розглядатися в зв'язку з матеріальним світом і діяльністю в ньому людини.

Сеченов розумів схему рефлекторної діяльності нервової системи, яка включає в себе психічні компоненти, починаючи з елементарних рівнів чутливості та закінчуючи мисленням. Психіка будь-якого рівня служить, за визначенням вченого, знаряддям для розрізнення умов діяльності та регулятором відповідних цим умовам доцільних дій. Отже предметом психологічного дослідження ставало інтроспективне описування явищ свідомості, а вивчення виникнення та розвитку психічних явищ - як функції мозку, обумовленою зовнішніми обставинами життя людини та її внутрішнім змістом.

Коли книга «Рефлекси головного мозку» (перша назва «Спроба встановити фізіологічні основи психічних процесів», яка була відкинута царською цензурою) вийшла в світ в 1866 році окремим виданням, тираж заарештували і проти її автора порушили кримінальну справу. Сеченову інкримінували повалення понять про добро і зло, про індивідуальну відповідальність, про релігійну моральність; руйнування християнського догмату про майбутнє життя і т. ін. Незабаром арешт зняли через страх привернути увагу широкого кола громадськості до матеріалістичних теорій. Однак це все одно сталося і поклало початок дискусії, що розгорнулася серед фізіологів і медиків, які орієнтувалися в основному на сеченовське вчення, філософів, і богословів, що не відступали в науці від етики Православної церкви. Дискусія ця продовжувалася довго та завершилася тільки в радянські часи.

Одним з послідовних представників прихильників етики Православної церкви в психологічній науці був М. М. Троїцький, який завідував кафедрою філософії Московського університету в 80-і рр. XIX ст. Предметом психології він вважав явища духу, хоча сутність його оголошував незбагненною і відносив до області віри. Справа в тому, що дух може пізнавати себе в різних формах свого існування і бути предметом власного спостереження, що в науці називається психічним явищем. Отже, область

пізнаваного в психології обмежувалася межами людського досвіду.

Проблеми соціальної психології Троїцького збігалися з проблемами соціальної зумовленості психіки. Групи впливають на своїх членів продуктивно або діяльно. До першого виду впливу відносяться навички, знання, властивості особистості, здібності. Вони входять до складу навчання та здобуваються в тій спільності, до якої належить людина. До другого виду впливу відносяться придушення або виклик у інших людей будь-яких психічних явищ: почуттів, ідей, готовності до дії. Таким чином, суспільне – це не що інше, як психологічна взаємодія між людьми.

М. Бехтерєв (1857-1927) увійшов в науку як прихильник сеченовського вчення, творець першої в Росії експериментальної психологічної лабораторії при клініці душевних і нервових хвороб Казанського університету. Спочатку соціально-психологічна тематика (суспільна психологія) його досліджень була пов'язана з навіюванням - однією з форм впливу людей один на одного. Навіювання Бехтерєв пов'язував з несвідомою областю психіки. Спочатку це поняття не виходило за рамки психіатрії і пов'язувалося з гіпнозом, потім набуло психологічного значення для визначення податливості людини до впливу на неї інших людей.

Навіювання відбувається при звичайному спілкуванні однієї людини з іншою. Таким шляхом передаються готові продукти розумової (минаючи логіку) та емоційної діяльності. Масовим навіюванням Бехтерєв пояснював явище паніки, коли внаслідок тих чи інших умов свідомості групи людей прищеплюється ідея про неминучу смертельну небезпеку. Значення навіювання в соціальному житті він бачив в тому, що воно є важливою умовою об'єднання окремих людей в групи, підсилює почуття і прагнення, а також активність великих груп в цілому. Місце окремої особистості в суспільному розвитку визначається її здатністю повести за собою маси.

Прагнучи надати психологічним дослідженням наукову об'єктивність, Бехтерєв надавав особливого значення зовнішнім умовам, в яких існувала і розвивалася та чи інша група. Психічні явища приховані від спостерігача і не можуть бути вивчені науковими методами. Тому, на думку вченого, слід зосередитися на тому, що може спостерігатися, тобто на вроджених або умовних групових рефlekсах. Необхідно фіксувати їх особливості у зв'язку з різними біосоціальними подразниками. Таку науку Бехтерєв назвав колективною рефлексологією. Окрім спадково органічних проявів в колективах вивчалися творча діяльність, зосередженість уваги, настрої, рішення: Ці характеристики лежали і в основі класифікації груп. Так, натовп характеризується загальним настроєм, театральній же аудиторії властива зосередженість на загальному видовищі і т. ін.

У ранній період великий вплив на розвиток соціальної психології надав марксизм. У 20-і рр. ХХ ст. дослідження характеризувалися певним еклектизмом в методологічному відношенні, причому зустрічалися і ідеологічні крайності. Так, Н. Ф. Курманов вважав, що в соціальній психології повинні вивчатися переживання, настрої та поведінка колективів з точки зору класового підходу. Причому соціальний психолог повинен

досліджувати, наскільки колективна психологія відповідає класовим нормам і які шляхи її перетворення в цьому напрямку.

У 1930-1940 рр. було створено ряд лабораторій з вивчення людини в групах, характерних для нового суспільства. Значення різних колективів (дошкільного, шкільного, трудового) в формуванні особистості радянської людини розглядалося в роботах Б. Г. Ананьєва, К. Н. Корнілова, О. М. Леонтьєва, Н. Д. Левітова і, особливо, А. С. Макаренка. Однак тільки в 1960 - 1970 рр. радянська психологія сформувалася як самостійна наука. Можна стверджувати, що це було пов'язано з соціальним замовленням, обумовленим зростанням відповідальності і певної самостійності виробничих колективів, викликаним господарськими перетвореннями, а також ідеологічними завданнями. Величезний емпіричний матеріал, накопичений в ті та наступні роки, цікавий і досі підлягає осмисленню. Радянські філософи, соціологи і соціальні психологи Г. М. Андрєєва, В. Ф. Константинов, А. Г. Ковальов, К. К. Платонов, Є. С. Шорохова, В. А. Ядов та інші внесли свій вклад в розвиток світової науки.